

УДК 340.15(477)

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-5-11

ORCID.ORG/0000-0002-4655-2869

Озель Віталіна Іванівна,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного і адміністративного права, юридичного факультету, Інституту управління технологій та права Державного університету інфраструктури та технологій, м. Київ, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ XVIII – XIX СТ.СТ. ЯК ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню витоків та еволюційних процесів української політико-правової думки, що заклала основу національних ідей конституціоналізму. Досі суперечливими залишаються серед науковців погляди щодо початку зародження конституційних актів України, адже конституціоналізм передбачає наявність у суспільстві його основного акту – Конституції – Основного Закону. Період XVIII ст. - XIX ст. найбільше в українській історії держави і права характеризується формуванням розуміння нації, власної ідентичності та політико-правовим поштовхом до власного державотворення, суверенної самостійності та незалежності.

У період Гетьманщини сформувалась ідея національного державотворення на основі звичаїв народовладдя, формування владних структур на основі виборності та договірного характеру. Конституція Пилипа Орлика 1710 р. стала першою конституцією не тільки Української Козацько-Гетьманської держави, але й на теренах тогочасної Європи. Хоча слова «конституція» у назві немає, проте у історичну спадщину української держави і права цей документ повноправно увійшов саме як Конституція, з огляду на структуру та зміст.

У XIX століття спроби обґрунтувати національно-державницьку концепцію попри переслідування та заборони російської влади здійснили члени Кирило-Мефодіївського товариства (1845-1847). Політичні погляди товариства визначали ідеалом держави для слов'янських народів федеративне об'єднання рівноправних республік з центром в Україні. Три проекти конституційних актів Г. Андрузького відображають еволюцію державницької концепції від автономії до республіканської моделі державотворення України, обґрунтування концепції рівноправ'я та свобод людини. У 1884 р. М. Драгоманов у роботі Статут «Вільної спілки» окреслив майбутнє України в організації республіканської держави, основою якої є народний суверенітет, державне та місцеве самоврядування громад. Концепція політичної самостійності України, розроблена М. Драгомановим, справила значний вплив на формування конституційно-правових ідей М. Грушевського та інших провідних діячів української революції 1917-1921 років.

Ключові слова: державотворення, Козацько-Гетьманська держава, органи влади, Конституція Пилипа Орлика, Кирило-Мефодіївське товариство, конституціоналізм, правова характеристика.

Annotation. The article is devoted to the study of the origins and evolutionary processes of Ukrainian political and legal thought, which laid the foundation for the national ideas of constitutionalism. Opinions regarding the beginning of the creation of constitutional acts of Ukraine still remain controversial among scientists, because constitutionalism presupposes the existence of its main act in society - the Constitution - the Basic Law. The period of the 18th century - XIX century most of all in the Ukrainian history of the state and law, it is characterized by the formation of the

understanding of the nation, its own identity, and the political and legal push for its own state formation, sovereign autonomy and independence.

During the period of the Hetmanship, the idea of national statehood was formed on the basis of the customs of people's rule, the formation of power structures on the basis of electability and contractual nature. The Constitution of Pylyp Orlyk in 1710 became the first constitution not only of the Ukrainian Cossack-Hetman state, but also on the territory of Europe at that time. Although the word "constitution" is not in the title, this document has fully entered into the historical heritage of the Ukrainian state and law precisely as the Constitution, given its structure and content.

In the 19th century, members of the Cyril and Methodius Society (1845-1847) made attempts to substantiate the national-state concept despite the persecution and prohibition of the Russian authorities. The political views of the society defined the ideal of the state for the Slavic peoples as a federal union of equal republics centered in Ukraine. The three projects of constitutional acts of H. Andruskyi reflect the evolution of the state concept from autonomy to the republican model of state formation of Ukraine, the justification of the concept of equality and human freedoms.

In 1884, M. Drahomanov, in his work The Statute of the "Free Union", outlined the future of Ukraine in the organization of a republican state, the basis of which is popular sovereignty, state and local self-government of communities. The concept of political independence of Ukraine, developed by M. Drahomanov, had a significant impact on the formation of the constitutional and legal ideas of M. Hrushevskiy and other leading figures of the Ukrainian revolution of 1917-1921. Thus, due to the influence of historical, political, social, national-cultural and other factors, it is appropriate to consider Ukrainian constitutionalism as an ideological and political movement aimed at establishing the supremacy of the constitution.

Key words: state formation, the Cossack-Hetman State, authorities, the Constitution of Pylyp Orlyk, the Cyril-Methodiev Society, constitutionalism, legal characteristics.

Постановка проблеми. Дослідження витоків української національної конституційно-правової традиції, формування першооснов обмеження влади органів держави, є важливим елементом розвитку сучасних правових концепцій та праворозуміння в загалом. Конституціоналізм передбачає наявність у суспільстві його основного акту – Конституції – Основного Закону. Конституція визначає культурні основи сучасного суспільства і держави, а також права і свободи людини і громадянина та правові гарантії їх реалізації та захисту.

Сучасна правова доктрина торкається питання конституціоналізму здебільшого через призму необхідності вивчення позитивного досвіду розвинутих моделей демократії провідних країн світу. З іншого боку багато уваги приділяється питанням визначення місця і ролі Конституції як законодавчого акта вищої юридичної сили у поєднанні з принципом верховенства права та правових механізмів обмеження державної влади правами і свободами людини.

Вивчаючи історичні аспекти становлення та розвитку політико-правової думки, втілення національних ідей у певні правові концепції та акти законодавства, можемо сформуувати певну стереотипну модель української конституціоналістики. Суперечливими залишаються серед науковців погляди щодо початку зародження конституційних актів України. Існує думка, що основою та першоджерелом зародження державного законодавства, що встановлювала певні правила здійснення влади, була ще «Руська Правда». Проте, за часів феодального права ще зарано казати про традиційну модель конституційного регулювання суспільних відносин. На наш погляд, доречним більшу увагу приділити періоду XVIII ст. - XIX ст. Саме цей період характеризується формуванням розуміння нації, власної ідентичності та політико-правовим поштовхом до власного державотворення, суверенної самостійності та незалежності.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед останніх досліджень історичних підвалин українського конституціоналізму слід відзначити роботи К. Бабенка, О. Батанова, В. Берч, Д. Белова, Ю. Бисаги, В. Іванова, В. Ковальчука, М. Козюбри, А. Крусян, Г. Нечипорук, М. Орзіх, Т. Паличко, І. Сафінської, Н. Стецюк, О. Рудакевича, Ю. Тодику, В. Шаповала, Ю. Шемшученка, Л. Юзькова та ін. Протягом триах років питаннями історії українського

конституціоналізму плідно опікуються В. Гончаренко, В. Єрмолаєв, А. Козаченко, О. Кресін, І. Терлюк, М. Томенко та ін. Теоретико-правову обґрунтованість засадничих принципів європейського конституціоналізму, його сприйняття та втілення у національну правову традицію та культуру доводять автори монографії «Український конституціоналізм: історія становлення та перспективи розвитку» (2023) [1]. «Питання конституціоналізму загалом і конституціоналізму як елемента національної правової культури зокрема є одним із пріоритетних напрямів наукових досліджень і має суттєве практичне значення», - підкреслено у колективній роботі авторів Інституту законодавства Верховної Ради України під назвою «Здобутки та перспективи розвитку конституціоналізму в Україні» (2021) [2, с. 20].

Метою статті є дослідити історичний розвиток українського конституціоналізму як невід'ємної частини національно-визвольного руху та становлення особливостей форми української державності.

Виклад основного матеріалу. В українських наукових колах серед істориків та правників сформувалося дві гілки поглядів на питання зародження ідей українського конституціоналізму. Одні дослідники, визначають, що державно-правові погляди щодо визначення призначення держави, владних органів та їх взаємовідносин із суспільством є незалежним від розвитку держави механізмом. Наприклад, О. Мироненко підкреслює, що у період з X по XVI ст. на українських землях формувалася протоконституційна думка і практика, яка дійшла до нашого часу у русько-візантійських договорах, Законі руському, Руській Правді [3, с. 9]. Такі погляди підтримує й В. Іванов, який зазначає, що «система суспільно-політичних механізмів, спрямованих на обмеження свавілля правителів та правове урегулювання державної влади, утвердження демократії, свободи і справедливості супроводжує історію людства з давніх часів», відносить до періоду виникнення та початкових форм нормативного регулювання політичної сфери в князівських Уставах та в «Руській Правді», та водночас підкреслює, що достатньо відчутними були у цей період демократичні засади «давньоукраїнського державно-правового розвитку» [4, с. 20-22]. Дійсно, навіть за князівських часів, що становили період національної монархічної форми державного правління, народовладдя відігравало важливу роль в управлінні державними справами. Віче було вагомим механізмом впливу на владу.

Другий напрям вивчення історії українського конституціоналізму ґрунтується на класичному розумінні, що конституційна думка почала розвиватись серед українців у період Гетьманщини та була частиною європейського та світового «конституційного руху». Так, В. Лемак наголошує на тому, що «український конституціоналізм протягом усього періоду свого розвитку характеризувався сприйняттям політико-правових учень і досягнень європейської та світової конституційної думки» [5, с. 114].

П. Б. Стецюк, вбачає в процесі еволюції вітчизняного конституціоналізму розвиток конституційно-правових доктрин, а з другого пропонує розглядати його періодизацію як складник загального національного історичного процесу, водночас початковим відліком цього процесу вважає Козацьку добу, як добу зародження конституційно-правових доктрин в Україні (середина XVII – кінець XVIII ст.) [6, с. 75]. Український конституціоналізм є невід'ємною частиною історичного розвитку державно-правового поступу, розвитку національного усвідомлення та відстоювання своєї ідентичності та права на власну державність.

В. Журавський вважає, що вітчизняний конституціоналізм бере свій початок з козацько-гетьманської держави [7]. Тоді як Д. Белов зауважує, що козацький конституціоналізм не міг перерости у класичний, як він вбачався у європейській та американській традиції, оскільки козацтво спрямовувало захист виключно свого соціального становища [8, с. 59]. На наш погляд, саме у період Гетьманщини сформувалась ідея національного державотворення на основі звичаїв народовладдя, формування владних структур на основі виборності та договірного характеру.

Відомий фахівець у галузі конституційного права України Ю. Тодика у своїй монографії історичні витоки українського конституціоналізму вбачає у Конституції Пилипа Орлика 1710

р. [9]. Конституція Пилипа Орлика увібрала у себе традицію відмови від монархічного ладу, тяжіння до республіканського правління. Саме цей документ, що визнається першою Конституцією України, - Конституція Пилипа Орлика 1710 р. – стала також першою конституцією на теренах тогочасної Європи. Вона являє собою договірний документ між гілками влади. Про це свідчить сама автентична назва документа: «Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. Затверджені при вільному обранні формальною присягою від того ж Ясновельможного Гетьмана Підтверджені 5 квітня 1710 року від Різдва Христового» [10]. Слова конституція у назві немає, проте у історичну спадщину української держави і права цей договір увійшов саме як Конституція, з огляду на зміст та структуру.

Традиційно для конституційних актів «Договори і постанови...» Пилипа Орлика починаються з преамбули та складаються з шістнадцяти статей. Основна політична парадигма цього документу спрямована на відокремлення національних інтересів та забезпечення українських земель від польського та московського впливу та втручання, проте водночас був обраний шведський протекторат. З іншого боку аналіз статей Конституції Пилипа Орлика призводить до розуміння, що цей документ увібрав у себе традиційне звичаєве козацьке право та законодавчо закріпив наступні положення:

- виборність вищих органів влади та окремих посадовців (Генеральної Старшини, підскарбіїв);
- поділ влади на гілки, незалежні та відокремлені (виконавчу владу очолює Гетьман як голова Уряду, Старшинська Рада – орган законодавчої влади, Генеральний Суд – вищий судовий орган);
- заборону Гетьмана втручатися у справи підскарбіїв та Генерального Суду, і як наслідок - обмеження влади Гетьмана Старшинською Радою та Генеральним Судом;
- можливість висловити недовіру Гетьманові: «Якщо у діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна Старшина, полковники і генеральні радники будуть уповноважені вільними голосами чи приватно або, якщо виникне така необхідність, й публічно на раді висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав та вольностей...» [10];
- встановлювалась обов'язковість судового рішення: «яким би лицемірним чи облудним не здавався вирок, кожен, хто винен, повинен прийняти його» [10];
- захист суспільного козацького ладу та незахищених (соціально уразливих) громадян (козацьких вдів та дітей-сиріт);
- норми щодо забезпечення від корупції, та привласнення суспільного майна: чиновники всіх рівнів «... не повинні цікавитися скарбницями ..., а задовольнятися своїми прибутками та маєтностями відповідно до їх посад» [10];
- гарантії збереження прав місцевого самоврядування «стольного» міста Києва та інших українських міст.

Нажаль, запровадити та реалізувати норми Конституції Пилипа Орлика не вдалося у тогочасних реаліях. Зовнішній гніт з боку Речі Посполитої та московії, а згодом – двох імперій (російської та Австро-Угорської) призвели до втрати національної державності. Погоджуємося з позицією, висловленою С. Меленко, який розглядає еволюцію основних засад українського конституціоналізму на спільному шляху з основними європейськими демократіями та своїм дослідженням демонструє, що ще у XVIII ст. українці вбачали свій вектор розвитку разом з європейською цивілізаційною парадигмою [11, с. 225]. З прагматичного та логічного аналізу змісту Конституції Пилипа Орлика можна побачити, що цей специфічний нормативно-правовий акт є не лише важливим символом політичної свободи та незалежності українського народу, а й безумовної справжньої українською Конституцією.

Наступний етап розвитку конституційно-правової концепції національного державотворення пов'язаний з труднощами впливу двох імперських режимів. З кінця XVIII

ст. до початку XX ст. українські землі були розділені між Російською та Австрійською імперіями по річці Збруч (Лівобережжя, Південь, Правобережжя та Слобожанщина ввійшли до складу імперії Романових, а Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття – імперії Габсбургів). Слушно відмічає І. Колодій: «коли говорити про розвиток українського громадського, політичного, культурного чи економічного життя, треба завжди мати на увазі, що відбувалися ці процеси за дуже різних обставин», - наголошуючи, що на західноукраїнських землях головними перепонами розвитку української спільноти були економічні та соціальні чинники, а у складі московії українці жили під повною урядовою заборonoю українства, де кожен прояв національної ідентичності вважався за сепаратизм [12, с. 92].

У XIX століття спроби обґрунтувати національно-державницьку концепцію попри переслідування та заборони російської влади здійснили члени Кирило-Мефодіївського товариства, що поступово сформувалося у грудні 1845 – січні 1846 рр. та проіснувало до березня 1847 р. Фактично, Кирило-Мефодіївське товариство було таємним політичним органом української інтелігенції, що об'єднало представників Київського та Харківського університетів, відомих та шанованих сьогодні українських письменників та політичних діячів (М. Костомарова, Т. Шевченка, Г. Андрузьківа, В. Білозерського, М. Гулака, П. Куліша). Учасники вважали своїм основним завданням та метою діяльності - перебудову суспільства на засадах християнського вчення про справедливість, свободу, рівність, братерство. Такі засади віднайшли закріплення у програмному документі товариства «Книзі буття Українського народу», автором якої був М. Костомаров. У цьому творі, який справедливо вважається знаковим в українській політичній думці, прославляється суспільна організація слов'янства, яке «ще до віри святої не мало ні царей, ані панів, і усі були рівні, і не мало воно ідолів». Аж два лиха було у слов'ян: перше – «незгода», а друге те, що вони, як менші брати, «переймали од старших, того не бачучи, що у їх своє було лучче, ніж братівське» [13, с. 40]. Простежується також обґрунтування необхідності поділу функцій між органами державної влади, що знайшло своє відображення у програмних документах товариства, проте ця концепція була розкрита не повною мірою, поверхнево. Поділ влади розглядався, не як засада нової концепції державотворення, а засіб обмеження влади монарха за існуючого політичного ладу.

Члени Кирило-Мефодіївського товариства прагнули досягти свого ідеалу демократизації суспільства шляхом державних реформ, яким передували б поширення освіти, проповідування християнських та громадських ідей, моральне удосконалення членів суспільства, що було покладено в основу вчення М. Костомарова. Вектором зусиль, учасники товариства, визначили розробку концептуальної основи та реалізацію низки реформ, основними з яких були: 1) соціальна (ліквідація кріпацтва, рівні права для всіх станів); 2) національно-культурна (рівні права для всіх слов'янських народів у розвитку їхніх національних мов і культур); 3) просвітницька (поширення освіти серед народу).

Погляди однодумців Кирило-Мефодіївського товариства сходилися на тому, що ідеалом держави для слов'янських народів є федеративне об'єднання рівноправних республік. За задумами М. Костомарова та інших учасників товариства, Україна мала б стати центром майбутнього слов'янського союзу. Вони виходили з того, що саме українська нація являє собою особливу єдність, яка пройнята духом рівності і братерства, а відтак, найбільш пристосована до республіканської форми правління [14, с. 70].

Серед документів періоду діяльності Кирило-Мефодіївського товариства важливе місце займають роботи політичного та громадського діяча, правника Г. Андрузького. Це три проекти конституційних актів, у яких простежується еволюція державницької концепції від обмеження абсолютної влади монарха до республіканської моделі державотворення. Перший документ, відомий під назвою «Досягнення можливого ступеня рівності й свободи переважно в слов'янських землях», мав фрагментарний характер. Ознаки конституційного акту має завдяки змістовим акцентам на регулювання прав і свобод, визначення меж державного втручання та впливу. Г. Андрузький аналізував та доводив необхідність солідарності народу шляхом

ліквідації дворянських родів, забезпечення «особистої волі кожного», а також «рівних прав державних». Рівність прав державних тлумачились у документі таким чином: «Закони для всіх однакові», а «місця та шана доступні безумовно для всіх», «рівні державні права для всіх дадуть владу мудрості» [13, с. 41]. Другий проект конституції Г. Андрузький також підготував 1846-1847 рр. Цей документ був структурований як конституційний, складався з одинадцяти частин. Важливим для розвитку конституційної думки середини XIX століття було обґрунтування правової концепції рівноправності, якій був присвячений відповідний розділ другого конституційного проекту Г. Андрузького - «Про рівність». Рівноправність тут розкривається серед такі звичні для демократичного суспільства категорії як: закон один для всіх; свобода кожного; заборона привілеїв; рівність перед законом і судом.

Третій проект конституції Г. Андрузького датується 1850 р. та має назву «Начерк Конституції Республіки». Головною ідеєю державотворення, закладеною у Начерку є, розроблена раніше членами Кирило-Мефодіївського товариства та безпосередньо М. Костомаровим, концепція слов'янської федерації, до складу якої мали входити сім автономних штатів зі своїми президентами. Передбачалася також посада президента як глави всієї федерації. Проект не виключав регламентації порядку формування представницьких органів, наділених законодавчими повноваженнями на рівні штатів і федеральної держави в цілому та не торкається питань організаційної роботи парламентських органів, порядку повноважень президента слов'янської федерації та президентів штатів, їх повноважень [14, с. 73-74].

Ідеї М. Костомарова та Г. Андрузького вплинули на формування політико-правових ідей М. Драгоманова. Відомий український історик і громадський діяч певним чином розширив ідеї провідників Кирило-Мефодіївського товариства та обґрунтував власну програму політичних реформ для російської імперії з гарантіями національно-культурної автономії для України [15, с. 15]. Таким чином, наступним в історії розвитку українського конституціоналізму став проект конституційного акту під назвою «Проект оснований устава украинскаго общества «Вольный союзъ» – «Вільна спілка» (1884 р.) М. Драгоманова (також цей акт відомий під назвою Статут «Вільної спілки»). Майбутнє України М. Драгоманов вбачав саме в організації республіканської держави, основою якої є народний суверенітет, державне та місцеве (громадівське) самоврядування. Основою формування держави та організації суспільного та державного життя, на його думку, мали стати сільські та міські громади, які об'єднувалися у більші адміністративно-територіальні одиниці, наприклад, області, що мали б автономний статус.

Високо оцінюють цей конституційний проект М. Драгоманова сучасники. Наприклад, суддя Конституційного Суду України у відставці В. Кампо зазначає, що доктрина ліберально-демократичного конституціоналізму, що викладена у «Проекті основ» є свідченням того, що у своїх конституційних поглядах М. Драгоманов спирався на нове розуміння конституції як суспільного договору, і цей документ став «суспільно-правовим явищем високого гатунку і досі залишається класикою українського конституціоналізму» [16].

Загалом драгоманівська концепція політичної самостійності України справила значний вплив на формування конституційно-правових ідей М. Грушевського та інших провідних діячів української революції 1917-1921 років [12, с. 93]. Конституційний проект М. Грушевського, викладений у статті «Конституційне питання і Українство в Росії», виданий у 1905 р., обґрунтовував концепцію національно-територіальної автономії українських земель на засадах децентралізації російської імперії. Про незалежну національну державність у статті М. Грушевського не йшлося. Були актуалізовані питання впорядкування взаємовідносин у владному державному механізмі, розробку юридичної бази для взаємодії самоврядних областей у складі імперії на засадах громадівської концепції самоврядування. Саме ідеї національно-територіальної та культурної автономії були основою національно-визвольної боротьби розпочатої у 1917 році Українською Центральною Радою, ідеологами якої були М. Грушевський та В. Винниченко.

Висновки. Конституціоналізм в Україні нерозривно пов'язаний із процесом державотворення, оскільки формування, визначення та удосконалення форми української держави зі зміцненням демократичної складової відбувається на конституційних засадах. Через вплив історичних, політичних, соціальних, національно-культурних та інших факторів доцільно розглядати український конституціоналізм як ідейно-політичний рух, спрямований на утвердження верховенства конституції. У досліджуваній історичний період чітко простежується формування правової культури, вдосконалення конституційної моделі державотворчих процесів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Український конституціоналізм: історія становлення та перспективи розвитку: монографія / за заг. ред. В. Л. Скрипника ; МОН України, Кременчуц. нац. ун-т ім. Михайла Остроградського. – Харків : Право, 2023. – 160 с. – DOI: <https://doi.org/10.31359/9789669985255>.
2. Здобутки та перспективи розвитку конституціоналізму в Україні. До 30-ї річниці Незалежності України / Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ : Людмила, 2021. 258 с.
3. Мироненко О. М. Історія української конституції. Київ : Ін Юре, 1997. 60 с.
4. Іванов В.М. Історичні підвалини українського конституціоналізму. DICTUM FACTUM. № 2(14), 2023. С. 19-28.
5. Лемак В. Сучасне дослідження українського конституціоналізму. Публічне право № 1 (49) (2023). С. 113-116.
6. Стецюк П. Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму : посіб. для студентів. Л. : Астролябія, 2003. Частина перша. – 232 с.
7. Журавський В. Козацький конституціоналізм і його роль в еволюції вітчизняного парламентаризму. Вісник Академії правових наук України. 2001. № 2. С. 65-66.
8. Белов Д., Гавриленко В. Еволюція українського конституціоналізму. Юридичний науковий електронний журнал. 2014, №4. С. 58-60.
9. Тодика Ю. М. Політико-правове значення Конституції Пилипа Орлика для розвитку українського конституціоналізму. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Вип. 11. Х. : Право, 2006. С. 3-9.
10. Конституція Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 року. URL: <https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>
11. Меленко С. Г. Гносеологічні витоки українського конституціоналізму. Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 8. С. 222–226.
12. Історія українського конституціоналізму: генеза та сучасний погляд / І.М. Колодій, О.П. Колодій. Часопис Київського університету права. 2016. № 3. С. 91-96.
13. Журавський В. С. Становлення та розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми). Київ, 2002. 344 с.
14. Рум'янцев В. Державно-правові аспекти програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства (до 160-річчя Кирило-Мефодіївського товариства) . Вісник Академії правових наук України. 2006 р. №3(46). Х.: Право, 2006. С. 66-74.
15. Конституційні засади сучасного державотворення: навч. посіб. у питаннях і відповідях / Т. Є. Кагановська, Є. І. Григоренко, Я. О. Григоренко, О. С. Передерій ; за ред. Т. Є. Кагановської. Харків : Право, 2017. 304 с.
16. Кампо В. Конституційні погляди Михайла Драгоманова та Сергія Подолинського і сучасність. Юридична газета №9 (739). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/konstytutsiine-pravo/-konstituciyni-poglyadi-mihayla-dragomanova-ta-sergiya-podolinskogo-i-suchasnist.html>